
ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐՆ ԸՍՏ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻ
(1910–1912 թթ.)*

ՆԱՐԵԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ օսմանյան խորհրդարան, հայ պատգամավորներ, Արևմտյան Հայաստան, հողային հարց, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, հողային գրավումների հանձնաժողով, հողային օրենսդրւթ, կայսերական հրովարտակ:

Նախաբան

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Արևմտյան Հայաստանում տուկա սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, ազգային և այլ բնույթի բազմաթիւ խնդիրների մեջ շարունակում էր առաջնային մնալ հողային հարցը: Այս խնդիրն ի հայտ էր եկել արեւմտահայութեան ունեղրկման, ցեղապանութեան, ապօրինի հարկահանութեան, մահմեդականների վերաբնակեցման և այլ կամայականութեւնների արդյունքում: Համիդյան ջարդերի ու դրանց հաջորդած շրջանում արեւմտահայերից շատերը զոհ էին գնացել ցեղապանութեանը, շատերն էլ արտագաղթել: Նրանց պատկանող անշարժ գույքը կամ կառավարութեան կողմից տրամադրվել էր մահմեդական ներգաղթյալներին, կամ գաղթել էր տեղական թուրք և քուրդ էշրաֆների¹ կողմից:

Հողային հարցի քննարկումն առաջին գումարման խորհրդարանում

1908 թ. երկաթուղրական հեղաշրջումից և մահմեդադրական կարգերի վերահաստատումից հետո վերադառնալով հայրենիք՝ հայերը տեսնում են, որ իրենց տները, հողերն ու նույնիսկ գյուղերը բնակեցված են մահմեդականներով: Ավելին՝ պարզվում է, որ վերջիններա նույնիսկ սեփականութեան կեղծ վկայականներ ունեն: Երկաթուղրների հեղաշրջումից հետո Արևմտյան Հայաստանում հիմնականում պաշտոններին մնացել էին նախկին վարչակարգի ներկայացուցիչները, ուստի անխմատ էր նրանցից օրինական որեէ որոշում ակնկալելը: Հենց այդ պաշտոնյաներն էին հարկային և կառատարային կամայականութեւնների հեղինակները: Հայերին ոչինչ էէր մնում, քան հողային հարցի լուծումը որոնել օսմանյան խորհրդարանում:

* Ներկայացվել է 07. V. 2021 թ.: ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի հայցորդ: Հոգւածը տպագրութեան է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյանը (15. VI. 2021 թ.): Ընդունվել է տպագրութեան 23. VI. 2021 թ.:

¹ N. Martirosyan. The Ashrafs in the Ottoman Parliament. – “Review of Armenian studies” (Yerevan), 2021, № 1, p. 86.

Այդ նպատակով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանում 1909 թ. նոյեմբերին կազմվում է հողային հարցի հանձնաժողով, որին անդամակցում են Ա. Հալաճյանը, Ռ. Պեղազյանը, Յ. Պառավյանը, ինչպես նաև օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ Գ. Տեր-Կարապետյանը (Մշո Գեղամ) և Ն. Տաղավարյանը: Մոտ 6–7 ամիս հանձնաժողովն ուսումնասիրում է խնդիրը և հավաքում անհրաժեշտ նյութերը²:

1910 թ. մարտի 26-ին «Հողային գրավումների հանձնաժողովը» պատրիարք եղիչն արք. Դուրյանին է ներկայացնում հայերից խլված հողերի տեսակների ու ձևերի վերաբերյալ 14 կետից բաղկացած զեկուլյց (տեղեկագիր): 1-ին և 2-րդ կետերում խոսվում էր հողի տուրքը չվճարելու և վարկերը չմարելու պատճառով կառավարության ու երկրագործական բանկի կողմից հայերի հողերը չնչին գումարներով օտարելու մասին: 3-րդ կետով ներկայացված էին դատարանի կողմից պարտքի դիմաց պետականացված թանկարժեք հողերը: 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ կետերը վերաբերում էին քերաղով (դատարանի որոշումով) կամ առանց քերաղի հայերից խլված հողերին, 7-րդ և 12-րդ կետերը՝ անժառանգ (mahlule) ճանաչված հողերի զավթմանը, 8-րդ և 9-րդ կետերը՝ քերաղով կամ առանց քերաղի բռնի գրավված հողերին, որոնց տուրքերը վճարում էին հայերը, իսկ 10-րդ և 11-րդ կետերը՝ բռնի գրավված այն հողերին, որոնց զավթիչները ձեռք էին բերել սեփականության վկայական (tapu) կամ դատական ակտ (ilam) և իրենք էլ վճարում էին տուրքերը: Վերջապես, 13-րդ և 14-րդ կետերում ներկայացված էին եկեղեցապատկան, վանքապատկան հողերի գրավումը և դրանք մահմեդական գաղթականներին հանձնելը կամ դրանց տեղում նոր շինությունների կառուցումը³:

Նույն թվականի մայիսի 29-ին հանձնաժողովը պատրիարքին է ներկայացնում 4 տեսորից բաղկացած ամփոփ տեղեկագիր, որտեղ մանրամասն ցուցակագրված էին հայկական վանքերը, եկեղեցիները, գերեզմանատներն ու եկեղեցական կալվածքները⁴:

Խորհրդարանի քննարկումների ժամանակ հայ պատգամավորների կողմից ներկայացվում է տեղեկագրի բովանդակությունը: Առաջին գումարման երկրորդ նատաշրջանում նրանք ցուցաբերում են ընդգծված զսպվածություն, քանի որ սպասում էին հանձնաժողովի աշխատանքների ավարտին, որպեսզի վիճաբանությունների ժամանակ չըջանառություն մեջ դնեն հանձնաժողովի հավաքած հիմնավոր փաստերը:

Օսմանյան խորհրդարանում հայերի հողային հարցին առաջին անդրադարձը եղել է երկրորդ նատաշրջանի՝ 1910 թ. հունվարի 24-ի (փետրվարի 6-ի) նիստում, երբ քննարկվում էր «Մաքսային վարչության վերականգնման» հարցը: Ներքին գործերի նախարարությունը խորհրդարանին խնդրել էր 5.024.000 ղուրուշի վարկ հատկացնել՝ բանտային վարչությանը և գաղթական-

² Գ. Տեր-Կարապետյան. Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներում մէջ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 45:

³ Տեղեկագիր Հողային գրավմանց Յանձնաժողովոյ, Պաշտօնական հրատարակությունք ազգային պատրիարքարանի, տետր Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 1–2:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4–11:

նական հանձնաժողովին տրամադրելու համար: Այստեղ Մուշի պատգամավոր Գ. Տեր-Կարապետյանը շեշտում է, որ գաղթականների համար նախատեսված նախորդ տարվա վարկից հայերը ոչ միայն չեն օգտվել, այլև չեն վերադարձվել նրանցից խլված հոդերը⁵: Այս թեմայով քննարկում չի լինում, իսկ ինչ վերաբերում էր հայերին վարկ տրամադրելուն, ապա ֆինանսների նախարար Զավիդ բեյը պատասխանում է՝ այդ վարկը ոչ միայն մահմեդական, այլև բոլոր ազգերի գաղթականների համար է և, հետևաբար, որևէ պատճառ չկա, որպեսզի անմասն մնան հայ գաղթականները⁶: Նկատենք, որ 1909 թ. խորհրդարանը 90.000 ոսկի վարկ էր տրամադրել գաղթականներին⁷: Հատկանշական է, որ օսմանյան կառավարությունն այդ վարկերը ծախսում էր միայն մահմեդական գաղթականների վրա՝ հոգալով նրանց ճանապարհածախսը՝ տրամադրելով բնակարան, վարելահող, լծկան անասուններ, գործիքներ, տնկիներ և այլն⁸:

Հայերից խլված հոդերի վերադարձի հարցին խորհրդարանն անդրադարձավ 1910 թ. մայիսին: Նաև քննարկեց ու հաստատեց ներքին գործերի նախարարությունը հատկացվող գումարը: Մահմեդականների և քրիստոնյաների հիվանդանոցների նպաստների գումարին ավելացվեց գաղթականներին հատկացվելիք գումարը՝ 20 միլիոն դուրուշ: Անդրադառնալով գաղթականներին հատկացվելիք նպաստին՝ Գ. Տեր-Կարապետյանը նշեց, որ անարդար է գումարը միայն մահմեդական գաղթականներին հատկացնելը: Ավելին, պատգամավորը հիշեցրեց, որ նախկին վարչակարգի օրոք բազմաթիվ հայեր գաղթել են Ամերիկա և Ռուսաստան, սակայն Մահմանադրության հաստատումից հետո վերադարձել ու մնացել են անտուն⁹: Պատգամավորը շեշտում է, որ հայերը ողորմություն չեն խնդրում, այլ պահանջում են իրենց ունեցվածքը, քանի որ ամեն ինչ ունեցել են՝ տուն, հող, անասուն, և այդ բոլորը քրդերը զավթել են: Ելույթի վերջում նա խնդրում է, որպեսզի կառավարությունը գումար հատկացնի հոդերը վերադարձնելու համար¹⁰: «Իթիֆհադ վե թերաբքը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը ներկայացնող պատգամավոր, բժիշկ Բըզա Թևֆիկը պաշտպանում է Գ. Տեր-Կարապետյանի պահանջը՝ նշելով, որ հայերը հեռացել են հարստահարություն ու բռնակալությանը չզիջմանալով, ապա հարցադրում է անում, թե ինչո՞ւ պետք է օտար երկրներից բերված մահմեդականներին օգնություն տրվի, իսկ բնիկ ժողովրդին՝ հայերին՝ ոչ¹¹: Վարչապետ Իբրահիմ Հազըր փաշան, որը սկզբից մինչև վերջ ներկա էր նիստին, ելույթ է ունենում և հայտարարում՝ գաղթականների մասին խորհրդարանում ծագած հոդային խնդիրը շատ կարևոր է, և կառավարությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում այդ հարցին, ապա շարունակելով՝ նշում Գ. Տեր-Կարապետյանը իրավացի է, և գաղտնիք չէ, որ նախ-

⁵ «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 24. I. 1910:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ «Ծիածան» (Կ. Պոլիս), 02. VI. 1909:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (այսուհետ՝ MMZC), Inikad: 97, 12 Mayıs 1326 (1910), devre: 1, cilt: 5, içtima senesi: 2, s. 479.

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 480:

կին վարչակարգի օրոք մի շարք պատճառներով Անատոլիայի հայերը ստիպված են եղել լքել իրենց հայրենիքը՝ ծախելով, թողնելով տուն-տեղ, գործ-գործատեղի, արտ ու այգի և նույնիսկ պարտադրվել են ստորագրել մի փաստաթուղթ, ըստ որի այլևս երբեք թուրքիա չեն վերադառնալու¹²։ Ապա վարչապետն ավելացնում է, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո հայերը հայրենասիրությունից դուրսված վերադարձել են հայրենիք, սակայն այստեղ հողային խնդիր է առաջացել, ինչը քննվում է ամենայն մանրամասնությամբ, քանի որ այդ հողերի մեծ մասը զավթված են, և հետ վերադարձնելիս մի կողմին գոհացնելով չպետք է անարդար գտնվել մյուս կողմի նկատմամբ։ Նա տեղեկացնում է՝ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը պետք է մեկնի Անատոլիա և տեղում կազմի օրենքի նախագիծը, որը կներկայացվի առաջիկա նստաշրջանում¹³։ Այսուամենայնիվ, վարչապետը վերահաստատեց, որ գաղթականների համար խնդրված վարկը վերաբերում է միայն մահմեդական գաղթականներին¹⁴։

Ցավալի է նշել, որ հայ գաղթականների վերաբնակեցմանը և հողերի վերադարձին վերաբերող հարցը բարձրաձայնեց միայն մեկ հայ պատգամավոր, մինչդեռ այս թնձուկին դրական լուծում տալու համար ճիշտ կլիներ հայազգի մյուս պատգամավորների միջամտությունը ևս, ինչը տեղի է ունենում հաջորդ քննարկումների ժամանակ։

Ինչևէ. մահմեդական գաղթականների վերաբնակեցման խնդրի շուրջ առարկում է Սալոնիկից բուլղար պատգամավոր Քրիստո Տալչևը՝ նշելով, որ Էրզրումում անմշակ հող չի մնացել, իսկ կառավարությունը շարունակում է ագարակներ գնել և հանձնել Բուլղարիայից տեղափոխվող մուհաջիրներին։ Վարչապետը հիմնավորեց այդ քաղաքականությունը՝ ասելով, որ Էրզրումի բնակլիմայական պայմանները համապատասխանում են գաղթականների նախկին բնակավայրերի պայմաններին, մինչդեռ նախկինում նրանց վերաբնակեցրել են Կիլիկիայում ու Սիրիայում։ Նրա հավաստմամբ՝ Էրզրումի շրջանն ուներ այնպիսի բարեբեր հողեր, որոնք կարող էին գյուղմթերքով ապահովել իր բնակչության քանակին երկու անգամ գերազանցող մարդկանց¹⁵։

Փաստորեն, դեռևս 1909–1910 թթ. դրությամբ օսմանյան կառավարության կողմից հետևողականորեն իրականացվել է Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի բնակչության ժողովրդագրական պատկերի փոփոխության քաղաքականություն, ինչին ընդգիմացել են ավելի շատ օտարազգի, քան հայ պատգամավորները։ Այս հանգամանքը բացատրվում է հայ պատգամավորների որդեգրած գգուշավոր քաղաքականությամբ։ Շուտով, սակայն, ձեռքի տակ ունենալով Պատրիարքարանի հանձնաժողովի տեղեկագրի տվյալները, ինչպես նաև տեսնելով երիտթուրքերի անպատասխանատու վերաբերմունքը նրանք սկսում են բացահայտ խոսել արևմտահայության հողային և մյուս խնդիրների մասին՝ ներկայացնելով անհերքելի փաստեր։

¹² Նույն տեղում։

¹³ «Բյուզանդիոն» (Կ. Պոլիս), 13. V. 1910։

¹⁴ «Ազատամարտ», 13. V. 1910։

¹⁵ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 13. V. 1910։

Հայերից խլված հողերի վերադարձի հարցն անակնկալ քննարկման առարկա է դառնում 1911 թ. հունվարի 26-ի նիստում: Այդ օրը խորհրդարանի օրակարգում էր գինապարտության մասին օրենքը, երբ Վանի քուրդ պատգամավոր Սեյիդ Թահան հանկարծ խոսք է բացում հոդվածի խնդրի մասին և հայտարարում, որ էրզրումից ընտրված պատգամավոր Վարդգեսն (Հովհաննես Սերենգուլյան) իր ելույթներից մեկում խոսել է քուրդ աղաների կողմից հայերից ու քրդերից խլված հողերի մասին և սխալմամբ արձանագրել, թե Սահմանադրության հռչակումից հետո շարունակվել են հոդվածի գրավումները¹⁶: Քուրդ պատգամավորին ընդհատում է Վանից ընտրված պատգամավոր Վահան Փափազյանը՝ պնդելով, որ Սահմանադրությունից հետո էլ են գրավումներ եղել¹⁷: Փափազյանին պաշտպանում է նաև Գ. Տեր-Կարապետյանն՝ ասելով. «Ճիշտ է, միայն կուսակալության կեղծոնները մի նայեք, գյուղերն ալ նկատի ունեցեք»¹⁸:

Խորհրդարանի նախագահ Ահմեդ Բեգա բեյը, վախենալով հայերի կողմից հողերի հարցի կրկին առաջադրումից, հիշեցնում է, որ նիստում այլ խնդիր է քննվում, և պահանջում է քուրդ պատգամավորից լքել ամբիոնը: Փաստորեն, խորհրդարանը մեկ անգամ ևս խուսափում է արևմտահայությանը վերաբերող կարևորագույն խնդիրներից մեկի քննարկումից:

Այսպիսով հայ պատգամավորներն արդեն երկրորդ անգամ բարձրացնում էին հայերից խլված հողերի վերադարձի հարցը: Պատգամավոր Վարդգեսը փորձում էր շահել իր քուրդ գործընկերների աջակցությունը և դրանով իսկ ստիպել կառավարությանը փոխել որդեգրած խուսափողական քաղաքականությունը: Քուրդ և հայ պատգամավորների դաշինքի դեպքում երիտթուրքերը ստիպված կլինեին հրաժարվել նման քաղաքականությունից և զբաղվել հողերի վերադարձի հարցով: Սակայն քուրդ պատգամավորները, որոնք հիմնականում հող խլող էշրաֆներ էին, գերադասեցին պաշտպանել կառավարությանը՝ փաստացի մեղադրելով հայ պատգամավորներին երիտթուրքական կառավարությանը «գրավարտելու» մեջ: Մի կողմից չցանկանալով լուծել արևմտահայության հոդվածի հարցը, մյուս կողմից՝ վաղաժամ կորցնել նրանց վստահությունը սահմանադրական կարգերի նկատմամբ՝ երիտթուրքերը որդեգրել էին խնդիրը շրջանցելու և խուսանալելու քաղաքականություն: Սակայն ստանալով քրդերի աջակցությունը՝ երիտթուրքերի դիրքորոշումը դարձավ ավելի կոշտ. նրանց խուսափողական մարտավարությունը փոխարինվեց մերժողականով:

1910–1911 թթ. խորհրդարանի երրորդ նստաշրջանի ավարտին՝ մայիսի 3-ին, պատգամավոր Վարդգեսը, արևմտահայության ջարդերից ու առևանգումներից բացի, խոսում է նաև հոդվածի խնդրի վերաբերյալ: Դիարբեքիի ու Խարբեքիի պատգամավորները՝ Ֆեյզի ու Ասիմ բեյերը, աղմուկ են բարձրացնում, որոնց նա հակադարձում է. «Դո՛ւք, Տիարպէքիի և Խարբեքիի երեսփոխաններ, իրաւունք ունիք աղմկելու, որովհետեւ գրաւիչներու ներկայացուցիչն էք, իբրեւ էշրաֆներ և դուք ալ հողեր գրաւած էք: Եթէ Անատոլուի մէջ

¹⁶ «Բյուզանդիոն», 27. I. 1911:

¹⁷ «Ազատամարտ», 27. I. 1911:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

անդորրութիւն հաստատել կ'ուզէք, լուծեցէ՛ք հողային խնդիրը, որմէ կտառապի Հայ և Քիւրտ աղքատ ժողովուրդը»¹⁹:

Վարդգեսի խոսքերը հաստատում է նաև Գ. Տեր-Կարապետյանը՝ ավելացնելով, որ ապօրինի գրավված հողերը դեռ չեն վերադարձվել իրենց օրինական տերերին: Վերջինս նույնիսկ օրինակներ է բերում. «Մանազկերտի մեջ Լաթար անունով 50 տնավոր գյուղ մը կայ. այս գյուղին Հայ բնակիչները վտարված են իրենց հողերեն: Սասունին Դժպատրիկ գյուղին մէջ ալ «աղա»ները գրաված են Հայերու և Քյուրտերու հողերը: Խնուսի 16 գյուղերու մեջ ժողովուրդը թշվառացած է աղաներու բռնություններուն երեսն: Մանազկերտի գայմա-գամը Հայերն իրենց հողերեն դուրս հանած է և հոն հաստատած է մուհա-ճիներ, հակառակ անոր որ այնչափ պարապ հողեր կային անոնց տալու հա-մար: Այս խնդիրը երեք տարիէ ի վեր կը ձգձգվի ...»²⁰:

Գ. Տեր-Կարապետյանը պնդում է, որ հողային հարցը կարող է լուծվել նույնիսկ մեկ հրամանով. օրենք ընդունելու կարիք էլ չկա: Սվազից ընտրված պատգամավոր Նազարեթ Տաղավարյանն ավելացնում է՝ արդեն քանի անգամ Հայ երեսփոխանները բողոքներ են ներկայացրել, սակայն դրանք անտեսվել են: Նրա ելույթից պարզ է դառնում, որ Պատրիարքարանը կառավարութեանն արդեն ներկայացրել է «Հողային գրավումների հանձնաժողովի» տեղեկագիրը, որտեղ գրավված հողերի բազմաթիվ ցուցակներ կան: Ապա Հայ պատգամավորը բարձրաձայնում է. «Մեկ ցանկն ալ հոս է ահա՛, Պատրիարքարանին մեջ կազմված հանձնաժողով մը պատրաստած է փաստերու վրա հիմնվելով: Մինչև հիմա 27 եկեղեցի, 13 վանք, 16 գերեզմանատուն, 81 ազգապատկան ազարակ և 7000 արտ գրավված է Հայերուն ձեռքեն»²¹: Խորհրդարանի որոշ անդամներ Տաղավարյանի բերած փաստերը փորձում են կասկածի տակ դնել, սակայն Հայագգի պատգամավորը պատասխանում է. «Ասիկա Հայու, Քյուրտի խնդիր չէ, հողային հարց է: Քյուրտ գյուղացիներեն հանրագիրներ ստացած եմ, որոնք կ'բողոքեն գրավիչներուն դեմ: Այլ ևս կապառեք մեր համբերությունը»²²:

Տաղավարյանի փաստարկված ելույթը երիտթուրքերին ստիպում է միջամտել: Ելույթ է ունենում Մեհմեդ Թալեաթ բեյը՝ հիշեցնելով հայագգի պատգամավորներն իր նախարարության օրոք դիմումներ են հղել, որից հետո հողային օրինագիծ է մշակվել և հանձնվել Պետական խորհրդի քննարկմանը: Ապա նա շեշտում է, որ հայերի ձեռքից հողերն ապօրինի գրավվել են, սակայն հողեր էլ կան, որոնց Ֆէրագի գործողութունը կատարված չի, ինչն էլ վեճի առարկա է դարձել: Նախարարը նաև հույս է հայտնում, որ իր նշած օրինագիծն առաջիկա նստաշրջանում կ'ներկայացվի խորհրդարանին²³:

Թալեաթը հավասարութեան նշան էր դնում հայերին բռնի հողագրկելու և թուրքերի անապօրինի հավակնությունների միջև: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցութունը պարզապես խուսափում էր հողային հարցի

¹⁹ «Բյուզանդիոն», 04. V. 1911:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹ «Բյուզանդիոն», 05. V. 1911:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ MMZC, Inikad: 100, 4 Mayıs 1327 (1911), devre: 1, cilt: 6, içtima senesi: 3, s. 628.

քննարկումից: Թալեաթի պատասխանը բավարար համարելով խորհրդարանը քննարկումն ավարտված է համարում: Հաշվված օրեր անց՝ մայիսի 21-ին, խորհրդարանի երրորդ նստաշրջանն ավարտվեց, սակայն Թալեաթի նշած օրինագիծն այդպես էլ ոչ ոք չտեսավ:

Հոդային հարցի շահարկումը և հայ պատգամավորների դիրքորոշումը (1911 թ. դեկտեմբեր – 1912 թ. ապրիլ)

1911 թ. աշնանը խաղաթուրքական պատերազմի բռնկումից և ներքաղաքական դրությունից հետո երիտթուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ վերաբացվեց հոդային հարցը: Կարելի է կարծել՝ կառավարության հույս չփոխվածության պատճառով, երբ ստիպված էր գործի դնել հայերին սիրաշահելու ուղեգիծը: Մյուս կողմից՝ ծայրահեղորեն լարված ներքաղաքական դրության պայմաններում վարչապետ Սալիկ փաշան ցանկանում էր սահմանադրական փոփոխություններ կատարելով՝ ցրել խորհրդարանը: Դեկտեմբերի 3-ի խորհրդարանի ստորին պալատի հրավիրած նիստին ներկա էր նաև վարչապետը, ով հայտարարեց՝ եկել է հաշտություն կնքելու ժամանակը և, դրա համար անհրաժեշտ է ուժեղ կառավարություն: Ելույթի վերջում վարչապետը շեշտեց, որ շատ օրենքներ պետք է գործադրի, և, որպես օրինակ, ներկայացրեց հայերի «ցավալի» վիճակը՝ եզրակացնելով, որ դա բարելավելու համար անհրաժեշտ է բարենորոգումների կիրառումը²⁴:

Հարկ է նկատել, որ վարչապետի կողմից հայկական բարենորոգումների հարցը խորհրդարանում բարձրացնելն ուներ ամբողջահաճո բնույթ: Բանն այն է, որ 1911 թ. նոյեմբերի 2-ին հայ տասը պատգամավոր վարչապետին ներկայացրել էին հիշատակագիր՝ «Անատոլիայի արևելյան նահանգներուն մէջ անդորրությունն ու արդարությունը ապահովելու միջոցներու մասին» վերադասությամբ, որտեղ ներկայացված էին արևմտահայությանը հուզող կարևոր բոլոր խնդիրները²⁵: Որպես հոդային հարցի լուծման միակ օրինական ճանապարհ՝ մատնանշում էին 1909 թ. հուլիսի 25-ին կայսերական հրամանագրով վավերացված նախարարական խորհրդի որոշումը՝ համաձայն որի, վիճելի համարվող անշարժ գույքը սեփականության վկայական ունեցող անձանցից տրվելու էր նրան, ում վկայականն ավելի հին էր: Եթե կողմերից մեկը սեփականության վկայական չէր ունենում, ապա գույքը տրվում էր մյուս կողմին, իսկ եթե երկու կողմերն էլ վկայական չէին ունենում, ապա գույքը տրվում էր նրան, ով վճարում էր տվյալ հողի հարկը: Կողմերից մեկին գույքը վերադարձնելիս մյուս կողմին տրվում էր դատարան դիմելու հնարավորություն²⁶:

Արևմտահայության խնդիրները ներկայացնելուց բացի՝ հիշատակագրում տեղ էր գտել նաև տասը կեսից բաղկացած պահանջագիր, որը, փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու ճանապարհային քարտեզ էր: Ներկայացված հիմնախնդիրների շարքում կարևորվում էր հոդային խնդիրը լուծելուն ուղղված 1909 թ. հուլիսի 25-ի որոշումը գործադրելու պահանջը: Հուշագրի տակ ստորագրել էին օսմանյան խորհրդարանի

²⁴ Տե՛ս «Ազատամարտ», 04. XII. 1911:

²⁵ Գ. Զ ո հ ր ա պ. Երկերի ժողովածու, հ. II, Երևան, 2004, էջ 96:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 98:

առաջին գումարման հայագրի 11²⁷ պատգամավորներից 10-ը՝ Համբարձում Պոյաճյանը, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Վահան Փափագյանը, Գրիգոր Զոհրապը, Հակոբ Պոյաճյանը, Պետրոս Հալաճյանը, Նազարեթ Տաղավարյանը, Վարդգես (Հովհաննես Սերենգուկյան), Գարեգին Փաստրմաջյանը և Հարություն Պոչկեզենյանը²⁸:

Օգտագործելով հայ պատգամավորների հուշագիր ներկայացնելու փաստը՝ վարչապետը ցանկանում էր ստանալ հայ և հույն պատգամավորների աջակցությունը խորհրդարանը ցրելու համար: Պատահական չէ, որ նրա ելույթից մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 9-ին, Արևմտյան Հայաստանից ընտրված զրեթե բոլոր թուրք և քուրդ պատգամավորները վարչապետին ներկայացնում են խնդրագիր, որում խիստ անհանգստություն են արտահայտում Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ չիրագործելու առնչությամբ²⁹: Ըստ ամենայնի՝ այս խնդրագիրը նպատակ ուներ ստվերել հայ պատգամավորների ներկայացրած հուշագիրը: Նրանք առաջին անգամ էին հետաքրքրվում Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումներով, և, բացի այդ, վերջին 4 տարիներին ոչ միայն չէին խոսել այս հարցի շուրջ, այլև տարբեր մեթոդներով լուծեցին էին հայ պատգամավորներին, երբ վերջիններս խնդիրը բարձրացրել էին խորհրդարանում:

Ձնայած ընդդիմադիր պատգամավորների պայքարին՝ իթթիհատականները, այնուամենայնիվ, հաջողեցին լուծարել խորհրդարանը. 1912 թ. հունվարի 5-ին ձերակույտը (խորհրդարանի վերին պալատ) սուլթանին հանձնեց պատգամավորական ժողովը ցրելու մասին համաձայնությունը:

Խորհրդարանի լուծարումից հետո իթթիհատականները համոզված չէին, թե կկարողանան արդյոք մեծամասնություն կազմել նոր խորհրդարանում: Թե՛ «Իթթիհադ վե թերաքը» և թե՛ ընդդիմադիր «Հյուրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունների համար կարևոր էր, թե որ ուժին կաջակցեն հայ քաղաքական կուսակցությունները: Իթթիհատականների համար անհրաժեշտություն դարձավ հայ հեղափոխական դաշնակցության հետ համագործակցությունը: Ուստի դիմեցին ՀՅԴ-ին՝ առաջարկելով հանդես գալ միասնաբար, քանի որ պատրաստ են Արևմտյան Հայաստանում իրականացնել անհրաժեշտ բարեփոխումներ: Իթթիհատը և դաշնակցությունը 1912 թ. հունվարին կազմում են համատեղ հուշագիր, որտեղ ի թիվս առաջադրված պահանջների, կարևորվում էր նաև վարչական կարգով հայերից խլված հողերի վերադարձի հարցը: Իթթիհատականները խոստանում էին ընտրվելու դեպքում հայերի հողերում ապօրինի հաստատված քրդերին հատկացնել նոր հողեր³⁰: Հուշագրից զատ՝ կազմվեց նաև համաձայնագիր, որի տակ ստորագրեցին իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի ամենահեղինակավոր ներկայացուցիչները³¹:

²⁷ Իգմիթից ընտրված պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանը հանկարծամահ է եղել 1909 թ., ուստի 1911 թ. դրությամբ պատգամավորները 11-ն էին:

²⁸ Գ. Զոհրապ. նշվ. աշխ., էջ 101:

²⁹ «Ազատամարտ», 10. XII. 1911:

³⁰ Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Под. ред. В. Микаеляна. Ереван, 1995, с. 135.

³¹ Նույն տեղում:

Նույնաբովանդակ մի համաձայնագիր 1912 թ. փետրվարին կնքվեց սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակյան» և «Հյուրիեթ վե իթթիլյաֆ» կուսակցությունների միջև: Համաձայնագրի 6-րդ հոդվածով վերջինս խոստանում էր հայերից ապօրինաբար խլված բոլոր հողերը վերադարձնել իրենց իսկական տերերին՝ դատական կարգով³²: Հենց այս կետն էլ դաշնակցությունը դարձրեց քննադատության թիրախ՝ պնդելով, որ հողերի վերադարձը պետք է իրականացվի ոչ թե դատական, այլ վարչական կարգով: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ շատ վայրերում բռնատերերի սարսափից հայ գյուղացիները չէին համարձակվում դատական գործընթաց սկսել իրենց հողը զավթածների դեմ՝ դաշնակցությունն անիրական էր համարում դատական ճանապարհով հողային հարցի լուծումը³³:

ՀՅԴ-ն հանդես էր բերում դյուրահավատություն՝ կուլ տալով հրամցված խայծը և խաբվում երիտթուրքերի կողմից: 1912 թ. մինչև 1915 թ. հայերի ցեղասպանության սանձազերծումն Արևմտահայաստանում դժվար է գտնել որևէ նախադեպ՝ հայերի օգտին հողային վեճը դրական լուծելու ելքով: Այսպիսին էր իրավիճակը նաև 1910–1912 թթ., որը լրացնում է իբրև բաղադրիչ իթթիհատի կառավարման այս ամբողջ ժամանակաշրջանը՝ բնութագրելով արևմտահայության զանգվածային հողազրկմամբ և ունեցվածքին տիրանալու թուրքական մոլուցքի ինքնաբավարարմամբ: Եվ այս իմաստով ոչ միայն ՀՅԴ-ն, այլև «Հնչակյան» կուսակցությունը բավարարվեցին հողային հարցի դատական կամ վարչական հանգուցալուծման երկու տարբերակով, որ նրանց ներկայացրել էին թուրքական քաղաքական կուսակցությունները:

Հողային հարցի քննարկումը երկրորդ գումարման խորհրդարանում

Երկրորդ գումարման խորհրդարանն իր աշխատանքները սկսում է 1912 թ. ապրիլի 21-ին: Մայիսի 5-ին տեղի է ունենում կարևոր իրադարձություն, որն ուղղակիորեն ազդում է խորհրդարանի հետագա գործունեության վրա. դաշնակցությունը խզում է հարաբերությունները իթթիհատի հետ: Այս քայլը պայմանավորված էր նրանով, որ «սահմանադրական հինգ տարիներու տևողութեան միջոցին «Իթթիհատ վե թերաք» կուսակցությունը հակառակ բազմաթիվ հանդիսավոր խոստումներու, հիմնավոր գոհացում չտուալ հայ ժողովրդի և Դաշնակցության ամենեւն տարրական պահանջներուն ...»³⁴: Ավելորդ է նշել՝ «տարրական պահանջներ» ասելով՝ դաշնակցությունը նկատի ուներ արևմտահայության խնդիրներին (հողային հարցի լուծում, արդարադատության իրականացում, օրենքի գերակայության հաստատում և այլն) լուծում տալը: Իթթիհատի հետ հարաբերությունները խզելու օրը պատահական չէր, քանի որ հենց այդ օրը հաստատվեց օսմանյան խորհրդարանի հիմնական կազմը: Պարզ դարձավ, որ ընտրությունների արդյունքում խորհրդարանում հայտնվել են համաձայնագրով խոստացված քսանի փոխարեն ընդամենը տասը հայ պատգամավոր: Հայազգի պատգամավորների քանակի նվա-

³² Տե՛ս Н. С. Хнкоян. Выборы 1912 года в Турции и формирование антимладотурецкого блока.— «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1990, № 7, с. 47.

³³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 81ա, թ. 2:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 6:

զուամբ երիտթուրքերի՝ հակահայ քարոզչության և աննախադեպ ընտրակեղծարարության հետևանքն էր: Թեև Դաշնակցությունը խզեց հարաբերությունները իթիֆհատի հետ, այնուամենայնիվ հայտարարեց, որ ոչ մի հակակառավարական քայլ չի ձեռնարկի, քանի դեռ երկիրը գտնվում է պատերազմական դրության մեջ: Չնայած այս ամենին, հայ պատգամավորները շարունակեցին արևմտահայությանը հուզող խնդիրների լուծման համար իրենց մղած համառ պայքարը:

1912 թ. հունիսի 28-ին օսմանյան խորհրդարանը կրկին լսում և քննարկում է հողային հարցը: Օրակարգում կադաստրային մատենագրության հարցն էր: Իզմիրի իթիֆհատական հայ պատգամավոր Վահան Պարտիզպանյանը քննադատում է կադաստրի անփույթ աշխատանքը, քանի որ շատ վայրերում հողի սեփականատերերի բացակայության պայմաններում այդ հողերի կալվածագրերն ապօրինի տրվել են այլ մարդկանց³⁵: Գ. Տեր-Կարապետյանը, օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից, կրկին խորհրդարանին է ներկայացնում հողային հափշտակությունների հարցը: Նա փաստերով ապացուցում է, որ «Թափուի» (կադաստր) պաշտոնյաները մեկ կալվածքի համար երկու-երեք հոգու կալվածագիր են տրամադրել: Արդյունքում՝ մեկ արտի համար երկու-երեք սեփականատերեր էին հայտնվել: Ապա հայ պատգամավորը մանրամասնում է, թե ինչպես են նախկին վարչակարգի ապօրինություններից տուժած հայերի հողերը կադաստրի տեսուչների կողմից պետականացվել՝ համարվելով լքված հողեր: Գ. Տեր-Կարապետյանը խորհրդարանին հիշեցնում է, որ 1911 թ. Կոստվոյում կատարվելիք գույքագրման համար կառավարությունը 85.000 ղուրուշ էր հատկացրել, և առաջարկում է գույքագրման առավել մեծ կարիք ունեցող Բիթլիսի համար 75.000 ղուրուշ տրամադրել³⁶:

Գենչից ընտրված քուրդ պատգամավոր Մեհմեդ էմինը փորձում է հերքել հողային հափշտակումների մասին Գ. Տեր-Կարապետյանի ներկայացրած փաստերը: Նա հայտարարում է՝ Սասունի հողերի մեծագույն մասը ժամանակին պատկանել են քուրդ աղաներին, որոնք երկար ժամանակ միմյանց հետ ընդհարումների հետևանքով չէին կարողանում զբաղվել հողերի մշակությամբ: Ուստի Սիլվանից ու այլ վայրերից բերեցին հողագործների և նրանց հանձնեցին այդ հողերի մշակումը խաֆիրության (ապօրինի հարկատեսակ) շահաբաժնի պայմանով: Սակայն Սահմանագրության հռչակումից հետո, երբ այլևս օրենքով արգելվում է խաֆիրությունը, այս հողագործները հրաժարվեցին շահաբաժնի վճարել և հայտարարեցին, թե այդ հողերը իրենց օրինական սեփականությունն են³⁷: Միաժամանակ Մեհմեդ էմինը խոստովանում է, որ երկու անձին միևնույն հողի համար սեփականության վկայական է տրվում, քանի որ տեղերում վարչական աշխատողները սեփականության վկայական են տալիս գավառապետներից վկայագիր բերող բոլոր գյուղացիներին:

Իր ազգակցին փորձում է պաշտպանել հայտնի քուրդ պատգամավոր Սուլեյման Սուդին, ով Գ. Տեր-Կարապետյանի ներկայացրած դեպքերն անհավանական է համարում: Սակայն մատենագրության վերատեսուչ Մահմուդ

³⁵ «Ազատամարտ», 29. VI. 1912:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

էսաղը Գ. Տեր-Կարապետյանի ներկայացված բոլոր փաստերը հայտարարում է հիմնավոր և նշում՝ նույնիսկ 100.000 դուրուշ գումարը բավական չէ այդ հարցը լուծելու համար, և որ ոչինչ չի փոխվի, եթե անհրաժեշտ գումարը չտրամադրվի:

Արևմտահայության հոդային հարցի քննարկումը շարունակվում է հունիսի 30-ին: Այս անգամ մանրամասն ու հանգամանալից ելույթ է ունենում Գրիգոր Զոհրապը: Նա նախ տեղեկացնում է խորհրդարանին, որ Բիթլիսի կալվածագրության համար խնդրված 85.000 դուրուշի վարկը հավելյալ ծախս չէ, այլ վերցվում է Կոստոյի կուսակալության համար տրամադրված վարկից, որն արդեն կառավարության որոշմամբ չեղյալ է համարվել: Զոհրապը բացատրում է, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի հոդային խնդիրը «հին ու ծանր վերք» է, և որ 85.000 դուրուշի վարկն անհրաժեշտ է նախապատրաստական աշխատանքների համար: Պատգամավորը շեշտում է՝ իրենց խնդրած վարկի տրամադրումով կառավարությունը կապացուցի, որ վճռել է լրջորեն գործել և հույս կներշնչի ժողովրդին: Զոհրապը ևս մեկ անգամ պնդում է. «Այսքան մեծ հարց մը 85.000 դրշով չի լուծուիր անշուշտ»³⁸: Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական և տնտեսական իրադարձությունների պատմական կարճ ակնարկից հետո Զոհրապը ներկայացնում է խնդրի իրավական կողմը: Նա հիմնվում է հոդային օրենսգրքի 72-րդ հոդվածի վրա, որի համաձայն, որևէ գյուղի կամ քաղաքի բնակչություն, եթե ամբողջովին կամ մասամբ լքել է իր հայրենիքը, ապա այդ հողերն անտեր չեն համարվում: Սակայն եթե այդ բնակչությունն առանց պատճառի հեռանա կամ ստիպողաբար գաղթելուց հետո երեք տարվա ընթացքում չվերադառնա, ապա այդ հողերն անտեր կհամարվեն³⁹: Շարունակելով իր խոսքը՝ Զոհրապը հետևյալ հարցադրումն է անում. «Հայերը արդեօք կամովին՞ ձգեցին իրենց հողերը և կամ յանցաւո՞ր էին: Ո՞ր խիղճը, որ արդարութիւնը յանցաւոր կը նկատէ մարդիկ որոնք իրենց ինչքը, կեանքը և պատիւը պահպանելու համար կստիպուին մեկնիլ իրենց հայրենիքէն»⁴⁰:

Տեսնելով, որ հոդային բարեփոխման հարցում հայազգի պատգամավորներն անդրդվելի են մնում՝ վիճաբանությունը միջամտում է իթիֆհատի խորհրդարանական խմբակցության ղեկավար Սեիդ բեյը, ով հայտնում է հարցի լուծման համար կառավարությունը կանոնադիր է պատրաստել: Դա չի գոհացնում Մուշից ընտրված պատգամավոր Գ. Տեր-Կարապետյանին, ով նշում է ժողովուրդը չորս տարուց ավելի սպասում է կառավարության որևէ գործողության, և որ օրինագծով հարցը լուծելու համար ստիպված կլինեն սպասել ևս այդքան:

Հոդային հարցին կարճատև ակնարկ արվեց նաև երկու օր անց՝ հուլիսի 2-ին: Այդ օրը խորհրդարանը քննարկում էր վարչապետի վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Նիստն ավարտվելու էր կառավարությունը

³⁸ Տե՛ս «Ազատամարտ», 01. VII. 1912:

³⁹ MMZC, Inikad: 32, 30 Haziran 1328(1912), devre: 2, cilt: 2, içtima senesi: 1, s. 286.

⁴⁰ «Ազատամարտ», 01. VII. 1912:

վստահության քվեարկությամբ: Վարչապետ Սայիդ փաշայի երկարուձիգ ելույթից հետո խոսք են վերցնում երեք երեսփոխաններ՝ Ֆերիդ փաշան, Շահին բեյը և Վարդգեսը: Առաջին երկուսը խոսում են այբանական ապստամբության մասին, մինչդեռ վերջինս անդրադառնում է Արևմտյան Հայաստանի կացությանը: Նա գանգատվում է, որ մեկը մյուսին հաջորդած կառավարությունները խոստումներից բացի, ոչինչ չեն տվել Արևմտյան Հայաստանին: Հիշեցնում է նաև, որ 7 ամիս առաջ վարչապետ Սայիդ փաշան նույնպես խոստումներ տվեց, բայց ոչինչ չփոխվեց: Դաշնակցական պատգամավորը նշում է, որ քանի դեռ կառավարությունը գործնականում բարենորոգումները չի ձեռնարկել, ինքը և կուսակցական ընկերները ձեռնպահ են մնալու վստահության կամ անվստահության քվե տալուց⁴¹:

Այսպիսով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը և նրա կազմած կառավարությունն առաջին անգամ չի ստանում դաշնակցական պատգամավորների աջակցությունը: Սա նաև հողային հարցի նկատմամբ երիտթուրքերի հստակ դիրքորոշման բացակայության հետևանք էր:

Եզրակացություն

Երիտթուրքական իշխանությունները Սահմանադրության հռչակումից հետո տարիներ շարունակ ոչինչ չարեցին արևմտահայ շինականի համար կենսական նշանակություն ունեցող հողային խնդրի լուծման ասպարեզում: Ստանալով թուրք, քուրդ և արաբ էջրաֆների աջակցությունը՝ երիտթուրքերը վարում էին հայաբնակ վիլայեթները հայազերծելու ծրագրավորված քաղաքականություն, որի առանցքը հայերի հողազրկումն էր:

Օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորները քաջ գիտակցում էին հողային հարցի խորքային կարևորությունն ու դրա լուծման կենսական նշանակությունը: Նրանք օսմանյան խորհրդարանում ոչ միայն բարձրաձայնել և հուշագրեր էին ներկայացրել Արևմտյան Հայաստանում հողային հարցի մասին, այլև համակողմանի ուսումնասիրել էին խնդիրն ու առաջադրել լուծման հնարավոր տարբերակներ: Հայազգի պատգամավորները թեև անգիջում պայքար մղեցին իրենց հայրենակիցների շահերի պաշտպանության համար, սակայն շոշափելի արդյունքի չհասան:

Նարեկ Մարտիրոսյան — «Հայբուսակ» համալսարանի հասարակագիտական առարկաների ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները հայոց պատմության նորագույն շրջան, հայ-թուրքական հարաբերություններ: Համահեղինակ է 1 գրքի և հեղինակ 4 հոդվածի: martino-1988@mail.ru

REFERENCES

- Armyanskiy vopros i genocid armyan v Turtsii (1913–1919). Materialy politicheskogo arkhiva ministerstva inostrannykh del kayzerovskoy Germanii. Pod. Red. V. Mikayelyana, Yerevan 1995 (In Russian).

⁴¹ Տե՛ս MMZC, Inikad: 30, 2 Temmuz 1328 (1912), cilt:1, s. 328.

- “Azatamart” (K. Polis), 24. I. 1910; 13. V. 1910; 27. I. 1911; 4. XII. 1911; 10. XII. 1911; 29. VI. 1912; 01. VII. 1912 (In Armenian).
- “Byuzandion” (K. Polis), 13. V. 1910; 27. I. 1911; 04. V. 1911; 05. V. 1911 (In Armenian).
- Hayastani azgayin arkhi, f. 1457, ts. 1, g. 81a, t. 2, 6 (In Armenian).
- Khnkoyan N. S., Vybory 1912 goda v Turtsii i formirovanie antimladoturetskogo bloka. – “Vestnik obshchestvennykh nauk” AMARM SSR, 1990, № 7, (In Russian).
- Meclisi mebusan Zabıt Ceridesid, Inikad: 97, 12 Mayıs 1326 (1910), d evre: 1, cilt: 5, içtima senesi: 2; I: 100, 4 Mayıs 1327 (1911), d: 1, c: 6, i: 3; I: 30, 2 Temmuz 1328 (1912), c: 1.
- Teghekgir hoghayin gravmants Yandznazhghovoy, Pashtonakan hratarakutiing azgayin patriarqarani, tetr A, K. Polis, 1910 (In Armenian).
- Ter-Karapetyan G. Hoghayin hartse hayabnak nahangneru mej, K. Polis, 1910 (In Armenian).
- “Tsiatsan” (K. Polis), 02. VI. 1909 (In Armenian).
- Zohrap G. Erkeri zhoghovadsu, h. II, Yerevan 2004 (In Armenian).

ПУТИ РЕШЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ВОПРОСА ПО МНЕНИЮ АРМЯНСКИХ ДЕПУТАТОВ ОСМАНСКОГО ПАРЛАМЕНТА (1910–1912 гг.)

НАРЕК МАРТИРОСЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: османский парламент, армянские депутаты, Западная Армения, земельный вопрос, Армянский патриархат в Константинополе, комитет по вопросу земельных захватов, земельный кодекс, имперский манифест.

В конце XIX – начале XX века земельный вопрос оставался приоритетным среди многих социально-экономических, общественно-политических, национальных и других вопросов Западной Армении. Земельный вопрос возник в результате лишения имущества армян Западной Армении, Геноцида, незаконного налогообложения, переселения мусульман и прочего произвола. Недвижимость армян была предоставлена правительством иммигрантам-мусульманам или была конфискована местной турецко-курдской знатью. Проблемы армян не только продолжали существовать после младотурецкого переворота, но и спустя год после него они начали усугубляться с новой силой.

Двенадцать армянских депутатов османского парламента первого созыва (1908–1912 гг.), осознавая значимость земельного вопроса для армян, сделали его основным ориентиром для переговоров с младотурками. Армянские

депутаты второго созыва (апрель 1912 г. – июль 1912 г.) тоже настаивали на решении этого вопроса. Они не только озвучили и представили меморандумы о существовании земельного вопроса в Западной Армении, но и внимательно его изучили, выдвинули все возможные варианты его решения в рамках закона. Власти младотурок не решали земельный вопрос в течение пяти лет после провозглашения конституции, тем более, начиная с 1910–1911 гг. они заняли очевидную антиармянскую позицию. В конце 1911 г. правительство манипулировало земельным вопросом, чтобы получить поддержку армянских депутатов и распустить парламент. Весной 1912 г., во время предвыборной кампании, младотурки, несмотря на соглашение, подписанное ими с армянской партией Дашнакцутюн, вместо 20 дали 10 мандатов. В результате Дашнакцутюн разрывала всякие отношения с партией «Единение и прогресс».

Нарек Мартиросян – соискатель Института истории НАН РА, преподаватель кафедры общественных предметов университета «Айбусак». Научные интересы: новейший период истории Армении, армяно-турецкие отношения. Соавтор 1 книги и автор 4 статей. martino-1988@mail.ru

THE WAYS OF SOLVING THE LAND ISSUE ACCORDING TO THE ARMENIAN DEPUTIES OF THE OTTOMAN PARLIAMENT (1910–1912)

NAREK MARTIROSYAN

Summary

Key words: Ottoman parliament, Armenian deputies, Western Armenia, land issue, Armenian patriarchy in Constantinople, committee of land grabbing, land law, Imperial edict.

At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, the land issue remained a priority among many socio-economic, socio-political, national and other issues of Western Armenia. The land issue arose as a result of the deprivation of the Armenians of Western Armenia, the genocide, illegal taxation, the resettlement of Muslims, and other arbitrariness. Their real estate was either provided by the government to Muslim immigrants or confiscated by local Turkish-Kurdish nobles. After the Young Turks coup, the problems of the Armenians not only continue to exist but a year after the coup they began to deepen with new impetus.

The twelve Armenian deputies of the first convocation (1908–1912) of the Ottoman Parliament, realizing the depth of the land issue and the vital importance of its solution for the Armenians, made it the main reference point for negotiations with the Young Turks. The Armenian deputies of the second

convocation (April 1912 – July 1912) also insisted on solving the land issue. They not only voiced and presented memorandums on the existence of the land issue in Western Armenia, but also carefully studied the issue, put forward all possible options for resolving the issue within the framework of the law. The authorities of the Young Turks did not resolve the land issue for five years after the proclamation of the Constitution, especially since 1910–1911 they took an obvious anti-Armenian position. At the end of 1911 the government manipulated the land issue to gain the support of Armenian deputies and dissolve parliament. In the spring of 1912 during the pre-election campaigns of the Young Turks, despite the agreement they signed with the Armenian Dashnaktsutyun party, 10 mandates were given in place of twenty. As a result, Dashnaktsutyun severed all relations with the “Unity and Progress” party.

Narek Martirosyan – Extern PhD student at the NAS RA Institute of History, lecturer at the Chair of Social Subjects of “Haybusak” University. Scientific interests: modern period of the history of Armenia, Armenian–Turkish relations. Co-author of 1 book and author of four articles. martino-1988@mail.ru